

Maria Czerepaniak-Walczak

Uniwersytet Szczeciński

ORCID: 0000-0002-7565-5904

DOI: <https://doi.org/10.35464/1642-672X.PS.2024.4.03>

Gdy wyobraźnia generuje rzeczywistość O Tadeusza Lewowickiego wizji wyobrażeń i wdrożeniach idei międzykulturowości

When Imagination Generates Reality About Tadeusz Lewowicki's Vision, Ideas and Implementation of the Idea of Interculturalism

ABSTRACT: Pedagogy and intercultural education are among the key challenges and obligations of contemporary educational policy and practice. This text attempts to present their importance and significance by reading the ideas and experiences of Professor Tadeusz Lewowicki, the initiator and founder of the scientific team who creatively developed this pedagogical trend. The text is focused on the thesis about the importance of pedagogical imagination, which the Professor was endowed with and which became the inspiration for developing and updating pedagogy. Imagination enabled him to predict trends. Among other things, he noticed the importance of cultural diversity in education when this topic was not so widely discussed and initiated research on intercultural education, providing theoretical foundations and methodological tools.

KEYWORDS: Tadeusz Lewowicki, intercultural theory and practice of education, pedagogical imagination, transdisciplinarity.

STRESZCZENIE: Pedagogika i edukacja międzykulturowa należą do kluczowych wyzwań i zobowiązań współczesnej polityki i praktyki oświatowej. W tekście podjęto próbę przedstawienia jej wagi i znaczenia poprzez odczytanie idei i doświadczeń Profesora Tadeusza Lewowickiego – inicjatora i twórcy zespołu naukowego twórczo rozwijającego ten nurt pedagogiczny. Tekst skupiony jest wokół tezy o znaczeniu wyobraźni

pedagogicznej, jaką był obdarzony Profesor, i która stała się inspiracją rozwijania i aktualizowania pedagogiki. Wyobraźnia umożliwiała Mu przewidywanie trendów. Między innymi dostrzegł znaczenie różnorodności kulturowej w edukacji już w momencie, gdy temat ten nie był tak powszechnie dyskutowany oraz zainicjował badania nad edukacją międzykulturową, dostarczając teoretycznych podstaw i metodologicznych narzędzi.

SŁOWA KLUCZOWE: Tadeusz Lewowicki, międzykulturowa teoria i praktyka edukacji, wyobraźnia pedagogiczna, transdyscyplinarność.

Trudne, wręcz niemożliwe jest współcześnie funkcjonowanie przez całe życie w jednej kulturze. Odnosi się to nie tylko do *pokolenia polarnego*¹, które codziennie konfrontuje swoje działania i pragnienia z tym, co robią i mówią *Boomersi, X-y, Milenialsi i Zetki*. Doświadczenia międzykulturowe są bowiem związane nie tylko z efektami migracji, ale również z relacjami międzygeneracyjnymi, wszak każde pokolenie dorasta w innej kulturze (Twenge, 2023). „W wielokulturowym świecie, który coraz silniej oddziałuje na nasze społeczeństwo i w którym Polacy uczestniczą z coraz większym zaangażowaniem, sprawy edukacji mogą i powinny odgrywać znaczącą i przede wszystkim pozytywną rolę – powinny służyć zbliżeniu ludzi różnych kultur i ich pomyślnemu życiu, współpracy, rozwojowi. [...]. W integrującej się Europie i poddającym się procesom globalizacji świecie sprawy edukacji międzykulturowej stają się jednym z najważniejszych wyzwań. Ich znaczenie wykracza poza tradycyjne rozumienie środowiska oraz ramy wychowania i kształcenia” (Lewowicki, 2012). To stanowisko Profesora stało się wyznacznikiem badań i inicjatyw edukacyjnych. U jego źródeł upatruję szczególną właściwość Profesora, mianowicie wyobraźnię, w tym wyobraźnię pedagogiczną. Jest ona uwidocznioma w każdym z podejmowanych przez Profesora nurtów, to znaczy w koncepcjach edukacji nauczycielskiej, ale, moim zdaniem, najwyraźniej wybija się w projekcie pedagogiki i edukacji międzykulturowej. Tej pedagogiki i edukacji, która nabiera niespotykanego wcześniej znaczenia w trwającym „stuleciu nomadów”, gdy „miliardy ludzi muszą opuszczać swoje domy, ponieważ zamieszkałe przez nich regiony przestały nadawać się do życia” (Vince, 2024, s. 335). Skupienie się na tym obszarze dorobku Profesora Tadeusza Lewowickiego wynika z moich poszukiwań potencjału emancypacji – podmiotowego procesu osiągania równego dostępu do praw i poszerzania pól wolności

¹ Jest to określenie pokolenia urodzonych w latach 2013–2029 [?]. „Nazwa tego pokolenia pochodzi od dwóch ważnych aspektów tego okresu w historii: polaryzacji politycznej, która rozdarła Amerykę w drugiej dekadzie XXI wieku, aby osiągnąć apogeum w trakcie pandemii, oraz topnienia lodowców polarnych, będącego symbolem globalnego ocieplenia. Polarni będą się borykać z tymi dwoma problemami przez większość swojego życia” (Twenge 2023, s. 975).

w korzystaniu z nich w kształtowaniu relacji między kulturami w bliskim i dalekim otoczeniu osoby/grupy. Emancypowanie się pojmuję jako proces samodzielnego uwalniania się od doświadczanej i rozumianej opresji, poszerzania pól wolności i równego dostępu do dóbr, wśród których dobra kultury (symbolicznej i materialnej) stanowią kluczową wartość. A to jest możliwe w interakcji kultury zadomowienia z kulturą Innego, radzenia sobie z wyzwaniami związanymi z przekraczaniem granic oraz odpowiedzialnym korzystaniem z osiągniętych praw i wypełnianiem nowych zobowiązań. Podobnie jak pedagogika i edukacja międzykulturowa pedagogika emancypacyjna wymaga odwagi i wyobraźni.

O znaczeniu wyobraźni pedagogicznej

Według Wielkiego Słownika Języka Polskiego wyobraźnia to umiejętność wyobrażania sobie czegoś, co w realnym świecie jest mało prawdopodobne². Wyobraźnia (gr. *phantasia*, łac. *imaginatio*) to zdolność tworzenia myślowych obrazów rzeczywistości lub wybranych jej aspektów, łączenia składników wiedzy w nowe całości, odtwarzania i projektowania możliwych sytuacji³. Takiej wyobraźni Tadeusza Lewowickiego nie tylko polska pedagogika po 1989 roku zawdzięcza konsekwentnie realizowaną koncepcję edukacji międzykulturowej, której „przesłaniem jest otwarcie na kontakty z ludźmi z innych grup narodowościowych, etnicznych, wyznaniowych, kulturowych. Ważne jest poznawanie Innych i ich kultur, wspólne poczynania kulturalne i oświatowe, wzajemne wzbogacanie kultur przez przyjmowanie i oferowanie tego, co w danych kulturach najbardziej wartościowe, przełamywanie stereotypów, kształtowanie poczucia ludzkich wspólnot, integracja” (Lewowicki, 2012).

Pedagogiczna wyobraźnia, której efekty obecne są w pracach (nie tylko w tekstach, ale też w inicjatywach i w działaniach) Tadeusza Lewowickiego jest nie(d)ocenionym czynnikiem sprawczym teorii i praktyk edukacyjnych. Jak pisze Jarema Drozdowicz (2021): „Pozwala ona na przetwarzanie i transgresję istniejących warunków jakie zastaliśmy w świecie pozajednostkowego doświadczenia. W tym sensie wyobraźnia stanowi siłę motoryczną stojącą za dynamiką relacji jednostka–rzeczywistość i zezwala tym samym na wskazanie zakresu sprawczości jednostki poprzez antycypację możliwych do wyobrażenia skutków jej działania. [...] Jej właściwa użyteczność objawia się bowiem jedynie

² <https://wsjp.pl>

³ <https://cbh.pan.pl/>

w przypadku wplecenia tej kategorii w rozwiązania systemowe dotyczące wybranych obszarów życia tak w znaczeniu personalnym, jak i społecznym”. Taka właśnie wyobraźnia jest fundamentem edukacji jako czynnika sprawczego spotkania różnych kultur, będącego mostem, dzięki któremu możliwe jest lepsze rozumienie siebie i innych, współpraca na rzecz urealniania wartości, praw człowieka, zachowania pokoju, wolności, solidarności, a jednocześnie pluralizmu światopoglądowego i politycznego, zróżnicowania kultur i ochrony planety.

W tym miejscu dodaję, że wyobraźnia pedagogiczna umożliwia krytyczne, niekiedy nawet profetyczne objaśnianie nowych zjawisk i faktów. Jest więc wyraźnym wsparciem kainotyzmu przyszłościowego – zdolności teorii do objaśniania nowych zjawisk i faktów. Jak pisał Stanisław Kozyr-Kowalski (2001) ta zdolność „wyraża się jako otwartość teorii nie tylko na to, co jest i było, lecz również na to, co będzie i co może dopiero być. Kainotyzm przyszłościowy jest otwarty nie tylko na istniejący już, rzeczywisty *kainotes* (nowość, osobliwość), lecz także na *kainotes* potencjalny, nieoczekiwany, będący produktem katastrof i chaosu”, ale też zaskakujących pozytywnych zdarzeń. Wyobraźnia pomaga w otwarciu na Nowe/Inne/Obce, na poważne wyzwania, wobec których staje ludzkość, takie jak migracja i zmiana klimatu. Umożliwia znajdowanie nowych rozwiązań globalnych problemów. Na podkreślenie zasługuje emancypacyjny wymiar wyobraźni, gotowość do myślenia w nowy sposób i zmiany swoich nawyków, gdy poprzednie sposoby myślenia okazują się opresyjne, nie do utrzymania z powodów moralnych.

Edukacja w „stuleciu nomadów”⁴ – właściwości pedagogiki międzykulturowej

„Uprzedzeń w stosunku do grup zewnętrznych uczymy się we wczesnym dzieciństwie i choć często ubieramy naszą wrogość w kostium sprzeciwu wobec kulturowych różnic, a nie samych jednostek, to w rzeczywistości są to głęboko w nas zakorzenione schematy poznawcze” (Vince, 2024, s. 98–99). Można je zmieniać poprzez umiejętnie zorganizowaną edukację międzykulturową bazującą na przesłankach teoretycznych pedagogiki międzykulturowej. Oznacza to konieczność przygotowania nauczycieli i innych pracowników oświaty do pracy z uczniami z różnych środowisk kulturowych i językowych oraz rozwijania wrażliwości międzykulturowej uczniów poprzez promowanie

⁴ Wyrażenie „stulecie nomadów” piszę w tym tekście w cudzysłowie, gdyż zaczerpnęłam je z tytułu książki Gai Vince.

i praktykowanie dialogu i współpracy między różnymi grupami społecznymi w celu rozumienia źródeł zmian w kulturze i w warunkach życia osób i grup.

Trwające „stulecie nomadów” stawia przed pedagogiką i edukacją szczególne wyzwania związane z kainotyzmem przyszłościowym. Jak pisze Jean M. Twenge (2023, s. 997): „Twórcy serialu (w 1962 r. – dop. MCz-W) potrafili przewidzieć rozmaite wynalazki techniczne, ale nie mieli dostatecznie bogatej wyobraźni, aby wpasć na pomysł, że Janet Jetson mogłaby pracować zawodowo. Najwyraźniej scenarzyści rozumieli transformacyjną moc technologii i bezpośrednie skutki postępu technicznego, ale nie zdawali sobie sprawy z jego pośredniego wpływu na postawy i zachowania – wpływu, który zmienił nasze życie w większym stopniu niż roboty pomagające w domu”. Nie starczyło im wyobraźni pedagogicznej.

Idea i koncepcja pedagogiki i edukacji międzykulturowej jest interesującą i atrakcyjną ofertą w „stuleciu nomadów”. Procesy globalizacji i przemieszczania się ludów oraz „czterej jeźdźcy antropocenu”, czyli: pożary, upały, susze i powodzie, które w tym stuleciu zmieniają nasz świat (Vince, 2024, s. 35) nie są obojętne z punktu widzenia edukacji. Niosą one zarówno szanse, jak i zagrożenia dla codziennego bytowania zarówno tubylców, jak i przybyszów, wszak ludzie nie przemieszczają się sami. „Wraz z nami migrują zasoby naszej planety: inne zwierzęta, rośliny, woda i materiały” (Vince, 2024, s. 13). Edukacja międzykulturowa umożliwia zachowanie równowagi między tym, co lokalne i tym, co globalne i uniwersalne. Kluczowym narzędziem tej równowagi jest dialog. Zrozumienie, akceptacja i wzajemne poszanowanie odmiennych tradycji i wartości są fundamentami budowania pokojowego współistnienia różnych grup w społeczeństwie, wzajemnego uczenia się od siebie oraz aktualizowania kompetencji międzykulturowych, które są niezbędne w procesie kształtowania postaw tolerancji i otwartości. Obejmują one wiedzę o kulturach, umiejętności komunikacyjne oraz postawę szacunku wobec różnorodności.

Jak pisałam (Czerepaniak-Walczak, 2022): „kultura stanowi ramy dla organizacji świata i usytuowania w nim poszczególnych bytów materialnych i symbolicznych. Jest to zbiór zasad, które umiejscawiają i orientują osobę w jej relacjach z bezpośrednim i pośrednim otoczeniem oraz byciem między kulturami. Wymaga to rozumienia realnego i potencjalnego własnego położenia w każdej z nich. Podkreślana jest dynamika relacji osoby/grupy z kulturą, zarówno własną jak i Inną/inną. Jest to związane z «poruszaniem się», «podróżowaniem» między kręgami kulturowymi, przemieszczaniem się mentalnym, emocjonalnym a nierzadko także fizycznym. Dlatego, obok dialogu – wymiany myśli – w edukacji międzykulturowej znaczenia nabiera otwartość na wymianę rzeczy i symboli niematerialnych”.

Wizja międzykulturowej komunikacji i wymiany między narodami i religiami stała się wyzwaniem dla pedagogiki i edukacji, tworzenia teoretycznych fundamentów codziennej praktyki edukacyjnej. Chodzi o teorię i praktykę otwartą na uniwersalne roszczenia normatywne, na język praw człowieka, na argumenty zakorzenione w różnych formach samorozumienia poszczególnych osób i grup społecznych (kulturowych, narodowych, religijnych etc.). Odnosi się to także do badań naukowych, w których znaczenia nabiera transdyscyplinarność⁵. Trudno byłoby uprawiać pedagogikę i edukację międzykulturową bez zaangażowania badaczy takich dyscyplin, jak: historia, socjologia, antropologia, etyka, ale także władz politycznych, oświatowych i samorządowych. To interesy (poznawcze i utylitarne) tych osób i grup umożliwiają kompleksowe spojrzenie na zjawiska międzykulturowe oraz generują obszary eksploracji badawczej oraz treści problemów badawczych.

Humanistyczne przesłanki edukacji międzykulturowej

Wprawdzie edukacja międzykulturowa odbywa się w instytucjach oświatowych i uczestniczą w niej osoby będące członkami/członkiniami tych instytucji, w tle znajdują się światy potencjalnie obecne, kultury odległe przestrzennie i historycznie. Uwzględnianie ich obecności w procesach kształcenia i uczenia się uwrażliwia uczniów i uczennice na ich istnienie i specyfikę.

Humanistyczną przesłanką i celem edukacji międzykulturowej jest odwrócenie obecnego trendu utrwalania „podziału świata na dwie, coraz silniej uprzedmiotowione kategorie: na czysty, zdrowy, widzialny świat z jednej strony i na świat «ludzkich resztek», ciemny, chory i niewidoczny” z drugiej. „Ludzkie resztki”, „to termin dotyczący ludzi znajdujących się poza zasięgiem naszego wzroku, sumienia i naszej troski, «nas», czyli urodzonych wśród udogodnień, jakie ma do zaoferowania świat” (Bauman, 2016, s. 63). Taki podział świata unaocznia skalę wyzwań humanistycznych wobec których stoją pedagogika i edukacja międzykulturowa. Jej zadaniem jest kształtowanie postaw

⁵ Jest to tryb badań, który integruje zarówno badaczy akademickich z niezwiązanych ze sobą dyscyplin – w tym nauk przyrodniczych oraz społeczno-humanistycznych – jak i uczestników spoza środowiska akademickiego w celu osiągnięcia wspólnego celu, obejmującego tworzenie nowej wiedzy i teorii. Czerpiąc z szerokości domen wiedzy naukowej i nienaukowej, takich jak wiedza lokalna i tradycyjna, a także normy i wartości kulturowe, ma na celu uzupełnienie i przekształcenie naukowych spostrzeżeń dla dobra społeczeństwa. Krzyżuje tradycyjnie rozdzielone sfery nauki i praktyki i rozwija obie jednocześnie. Przytaczam za: *Addressing societal challenges using transdisciplinary research*, „OECD Science, Technology and Industry Policy Papers”, June 2020, 88

i przekonań, że każda osoba – niezależnie od pochodzenia, kultury, języka czy religii – posiada inherentną wartość i godność. Wiąże się to z kształtowaniem szacunku wobec innych kultur oraz z uznaniem równości wszystkich ludzi. Nabiera to szczególnej wagi w migracji. Dehumanizujący język i równie uprzedmiotowujące praktyki wobec nomadów (imigrantów i uchodźców) są czynnikami wzmacniającymi ich wykluczanie, co z kolei sprzyja napięciom i konfliktom. Ograniczaniem negatywnych zjawisk są działania edukacyjne ukierunkowane na realizację programów integracyjnych, włączanie migrantów w życie społeczne i szkolne, np. poprzez międzykulturowe zajęcia edukacyjne oraz wdrażanie programów wsparcia dla nauczycieli, przygotowujących ich do pracy z dziećmi migrantów.

Humanistycznym zobowiązaniem edukacji jest czynienie świata lepszym, bez wojen, wrogości, zapiekłych i nieracjonalnych konfliktów wywoływanych różnicowaniem kulturowym, religijnym i wieloma innymi podziałami między ludźmi. To zaś wymaga empatii, która umożliwia przełamywanie barier wynikających z różnic kulturowych i budowanie więzi międzyludzkich. Jednym z kluczowych celów edukacji międzykulturowej, inspirowanej humanizmem, jest promowanie pokojowego współistnienia i współpracy między ludźmi różnych kultur oraz rozwiązywanie konfliktów w sposób oparty na dialogu i zrozumieniu.

„Edukacja międzykulturowa jest w tym szlachetnym dziele ważnym sposobem postępowania i drogą spełniania się nadziei na lepszy świat, na szczęśliwe życie ludzi” (Lewowicki, 2012),

Edukacja międzygeneracyjna jako praktykowanie międzykulturowości

Przy takim podejściu do edukacji międzykulturowej nasuwają mi się jeszcze dwa potencjalne pola pedagogicznej refleksji, mianowicie: edukacja międzygeneracyjna oraz kulturowe relacje ludzi i nie-ludzi w trosce o zachowanie planety jako dobra wspólnego. Odpowiedzialność za świat wymaga postaw ekologicznych, społecznych i kulturowych, zaś międzykulturowość w odniesieniu do relacji pokoleń jest podstawą rozumienia istoty zmiany historycznej, źródeł decyzji poszczególnych generacji dotyczących relacji z Innymi/Obcymi oraz znajomości własnych korzeni. Z jednej strony międzykulturowa relacja pokoleniowa jest podstawą transferu kapitału kulturowego, w tym postaw wobec innych kultur i grup, z drugiej zaś strony prób swoistego wynagradzania krzywd poczynionych przez poprzednie pokolenia. Poznanie historii, niekoniecznie odległych dziejów rodzimej kultury, dziejów własnej

rodziny pozwala bowiem odkryć jej obcość, z którą nierzadko trudno się mierzyć. Przykładem tego są reakcje na treści książek Joanny Kuciel-Frydryszak (zwłaszcza *Chłopki. Opowieść o naszych babkach*) oraz niektóre sagi spisywane przez członków rodzin.

Wskazałam też na to, że kultury kolejnych generacji są wyzwaniem edukacji międzykulturowej. Jak pisze Jean M. Twenge (2023, s. 8–9): „Nowe technologie zmieniły interakcje społeczne i sposoby spędzania wolnego czasu. W systemach wartości sztywne reguły i ściśle określone role społeczne ustąpiły miejsca indywidualnej ekspresji i poszanowaniu różnorodności, a kolejne kamienie milowe okresu dorastania i dorosłości są dzisiaj osiągane dużo później niż siedemdziesiąt lat temu. Podróżnik w czasie z roku 1950 byłby zszokowany faktem, że w wielu krajach prawo dopuszcza małżeństwa jedнопłciowe, a na widok smartfonu zapewne zemdlałby z wrażenia. Zawrotne tempo zmian kulturowych oznacza, że dorastanie w dzisiejszym świecie jest zupełnie innym doświadczeniem niż dorastanie w latach pięćdziesiątych czy osiemdziesiątych ubiegłego stulecia, a nawet w pierwszej dekadzie XXI wieku”. Z tego wyłania się konieczność spojrzenia na edukację umożliwiającą dialogiczne interakcje i współdziałania kultur specyficznych dla poszczególnych pokoleń, które wyszczególnia i charakteryzuje przywołana Jean M. Twenge. Ten nurt edukacji międzykulturowej jest ważny z punktu widzenia pedagogiki emancypacyjnej. Umożliwia bowiem rozumienie własnego położenia w kontekście historycznym, uwzględniania tego kontekstu na podstawie relacji z pokoleniem starszym oraz młodszym. Ale ten wątek wykracza poza wizje i projekty Profesora Tadeusza Lewowickiego.

Uwagi końcowe

Mimo wielu inicjatyw wspartych wynikami badań naukowych i pozytywnymi doświadczeniami oświatowymi oraz pionierskość swoich prac Tadeusz Lewowicki pisał w 2012 roku: „Edukacja międzykulturowa wciąż jednak pozostaje obszarem życia społecznego niezbyt dobrze rozumianym, kojarzonym z rozmaitymi wcześniejszymi odmianami edukacji wielokulturowej”. Oznacza to, że Jego wyobrażenia podsuwała Mu nowe rozwiązania, nowe podejścia do aktualnych i potencjalnych wyzwań. Zgromadził wokół tych idei i zamysłów grono osób aktywnych, ambitnych, zaangażowanych, dzięki którym oferta pedagogiki i edukacji międzykulturowej otwarta jest na nieuniknioną i trudną do przewidzenia dynamikę zmianę kultury i relacje z Innym/Obcym. Jego inicjatywy przyczyniły się do wypracowania teoretycznych podstaw pedagogiki międzykulturowej oraz powstania przestrzeni dla dialogu między naukowcami, nauczycielami i praktykami edukacyjnymi.

Jak pisał Edward Hall (1984, s 7): „[...] człowiek bezustannie pozostaje w kontaktach z obcymi”. Przywołując zaś słowa Jerzego Nikitorowicza (2019, s. 13): „Istnienie innych kultur uświadamiamy sobie, gdy dostrzegamy różnice w działaniu, mówieniu, myśleniu, sztuce, literaturze, muzyce, tańcu, zabawie, stylu życia, kulinariach itp.”, wówczas zdajemy sobie sprawę ze specyfiki własnej kultury, rozumiemy własne położenie w kontekście społecznym i historycznym. Wymaga to z jednej strony znajomości i rozumienia specyfiki różnych kultur, z drugiej zaś strony – kompetencji dialogicznych.

Edukacja międzykulturowa jest znaczącym czynnikiem przejścia między tym, co własne, oswojone i tym, co staje się źródłem doświadczenia równości, sprawiedliwości, braterstwa/siostrzeństwa i poszanowania różnicy. W „stuleciu nomadów”, nie tylko dla „pokolenia polarnego”, „Różnorodność, równość i włączenie społeczne znalazły się na pierwszym planie w edukacji w sposób, jakiego nie obserwowano od dziesiątków lat” (Twenge, 2023, s. 1078). Właśnie pedagogika i edukacja międzykulturowa są środkiem i ośrodkiem kształtowania postaw wobec zjawisk i procesów specyficznych dla „stulecia nomadów”. Jest to niezaprzeczalne dziedzictwo jakie zawdzięczamy Profesorowi Tadeuszowi

Lewowickiemu i Jego wyobraźni, która okazała się zdolnością empatycznego przeniesienia własnego sposobu rozumienia czym jest edukacja międzykulturowa na inne podmioty. Ponadto (*pro domo sua*) wyobraźnia Profesora wyzwalająca Jego myśl pedagogiczną ze względu na swoją perspektywność stanowi cenne uzupełnienie dla pedagogiki krytycznej i pokrytycznej. Jego prace wnoszą oryginalne spojrzenie na kwestie różnorodności kulturowej i tożsamości w edukacji oraz na dekolonizację edukacji i uwzględnianie perspektywy Innego/Obcego.

Bibliografia

- Addressing societal challenges using transdisciplinary research. *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers*, June 2020, 88, https://www.oecd.org/en/publications/addressing-societal-challenges-using-transdisciplinary-research_0ca0ca45-en.html (data dostępu: 14.12.2024).
- Bauman, Z. (2016). *Obcy u naszych drzwi*. Przekł. Weronika Mincer. Warszawa: PWN.
- Czerepaniak-Walczak, M. (2022). Co w III dekadzie XXI wieku oznacza międzykulturowość. Namysł pierwszy (nad oikofobią i ksenofilią w procesie emancypowania się w relacjach międzykulturowych) W: Ogrodzka-Mazur E., Szczurek-Boruta A., Grabowska B., Szafrńska A. (red). *O tożsamości, kondycji i powinnościach pedagogiki – tradycja i współczesność; księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Lewowickiemu z okazji 80. Urodzin*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Drozdowicz, J. (2021). Wyobraźnia pedagogiczna. Źródła interdyscyplinarne i zarys koncepcji. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 3 (261), 62–82.

- Hall, E. T. (1984). *Poza kulturą*. Przekł. E. Goździak. Warszawa: PWN.
- Juchacz, P., Cern, K. M., Nowak, E. (2013). Filozofia publiczna: realistyczna utopia, dynamiczne instytucje i deliberujący obywatele. *Principia*, LVII–LVIII, 5–20.
- Kozyr-Kowalski, S. (2001). Demokracja akademicka a tendencje oligarchiczno-autorytarne w socjologii współczesnej. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 63, 4, 251–270.
- Lewowicki, T. (2012). Edukacja międzykulturowa – bilans otwarcia 2012. *Edukacja Międzykulturowa*, 1, 15–46.
- Nikitorowicz, J. (2019). Pedagogika międzykulturowa w rewitalizacji heterologii w warunkach zróżnicowania kulturowego. *Przegląd Pedagogiczny*, 1, 9–20.
- Twenge, J. M. (2023). Pokolenia. Prawdziwe różnice między pokoleniami X, Y, Z, baby boomerami i cichym pokoleniem oraz co one oznaczają dla przyszłości zachodniego świata. Przekł. Agnieszka Nowak-Młynikowska. Sopot: Wydawnictwo Smak Słowa.
- Vince G. (2024). *Stulecie nomadów. Jak wędrówki ludów zmieniają świat*. Przekł. A. Wojtasik. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- <https://wsjp.pl> (data dostępu: 29.12.2024).
- <https://cbh.pan.pl/> (data dostępu: 29.12.2024).